

STARK TAMÁS

A SZOVJET FOGSÁG EMLÉKEZETE

E tanulmány szerzője a nyolcvanas évek közepétől foglalkozik a magyarok szovjetunióbeli fogságának történetével. A Hadtörténelmi Levéltár akkor hozzáférhető anyagai alapján a témában írt első munkánk 1986-ban készült el. Több mint fél évig tartott, mire sikerült olyan folyóiratot találni, amely lehozta az amúgy szerény és politikailag is visszafogott tanulmányt. Számos szerkesztőség visszautasítása után végül a *Valóság* vállalkozott a közlésre. Az 1986. decemberi számban megjelent munka nem keltette fel a történészszakma érdeklődését, de az egykori foglyok közül sokan írtak a szerzőnek és a kutatások folytatására buzdították őt. Voltak, akik otthonukba is meghívtak, mert meg akarták osztani velem a „kint” szerzett tapasztalatokat. Ez az első feldolgozás olyan volt, mint néhány csepp víz a kiszáradt földben az alig vegetáló növényeknek. A táborok túlélői részéről egészen váratlanul tapasztalt lelkesedés és támogatás adta meg számomra az első lökést a téma tudományos feldolgozásához.

Persze akkor sem volt tudható és több évtizedes kutatómunka után, hatalmas

A tanulmány szerzője a Gulagokban Elpusztultak Emlékének Megörökítésére Alapítvány kuratóriumának elnöke volt 2016-ig, egyúttal alapító tagja a Gulag- és Gupvikutatók Nemzetközi Társaságának.

A szovjet fogság története a szocializmus évtizedei alatt tabunak számított, a 2010-es évek közepétől pedig a témát már az emlékezetpolitika is felkapta.

adatbázisok birtokában sem ismerhető pontosan, hogy valójában hány ember sorsát érintette a szovjet fogság. Jórészt szovjet források alapján feltételezhető volt, hogy Magyarország háború alatti területéről mintegy 600-700 ezren kerülhettek szovjet hadifogoly- és internálótáborokba. A foglyok mintegy harmada civil személy volt, illetve civilként került „hadifogságba”.

A hadifogolykérdés magyar kormány által bejelentett lezárásáig tehát 1949-ig 410-430 ezren térhettek vissza a szülőföldjükre. A kiszállításra került fogolynépesség mintegy harmada a fogság áldozata lett. Közéjük tartoznak azok is, akik már a magyarországi gyűjtőtáborokban vagy a kiszállítás közben veszítették az életüket, valamint azok is, akik a Szovjetunióban „észrevétlenül” haltak meg, vagyis akik halálát nem regisztrálták.

A túlélők is áldozatok, mivel a visszatérésük idején kiépülő kommunista hatalom megtiltotta nekik, hogy beszéljenek a kinti életük tapasztalatairól. Közvetlenül a megérkezésük után, a debreceni hadifogolyátvevő táborban közölték velük, „ha eljár a szájuk”, akkor visszaviszik őket abba a táborba, ahonnan kiszabadultak. A fogságban szerzett tapasztalatok megosztása a szocializmus évtizedeiben a magyar „munkáshatalom” és a Szovjetunió elleni izgatásnak számított. A megfélemlítés eredményesnek bizonyult. Amikor a nyolcvanas évek második felében kutatni kezdtem a témát, azt tapasztaltam, hogy az egykori foglyok rendszerint még a szűk családi körben sem igen mernek beszélni arról, amit a hosszú fogságuk folyamán megéltek. Elsősorban nem is magukat, hanem a hozzátartozóikat, a barátaitak féltették, akik bajba kerülhetnek a hallottak óvatlan közreadásával. A kényszerű hallgatás évtizedei után a rendszerváltás hajnalán az elfojtott emlékek robbanásszerűen a felszínre törtek. Egykori foglyok tömegei mondták el, írták le az átélt borzalmakat. A rendszerváltás időszakában megjelenő visszaemlékezések általában szerény kivitelezésű könyvek voltak, amelyek kiállításuk egyszerűségében is tükrözték szerzőik azon vágyát, hogy minél előbb, minél szélesebb körben közreadják az élményeiket. Ezek az írások a szovjet lágerekben zajló élet egyetlen hiteles forrásainak tekinthetők.

A kommunikatív emlékezet írott dokumentumai

■ Az eddig közreadott közel száz memoár közül azok a legemlékezetesebbek, amelyeket maguk az elítéltek írtak, akik hosszú fogságuk alatt alaposan megismerhették a kényszerszermunkatelepeket, melyek népességét elsősorban a szovjet rabok alkották. A háború idején vagy közvetlenül a háborút követően elítélt memoárszerzők közül Rózsás János, Keményfi Béla és Menczer Gusztáv visszaemlékezései a leginkább figyelemre méltóak. Rózsás János annyiban különbözött túlélő rabtársaitól, hogy a szigorú tiltás ellenére ő már a hazaérkezése másnapján elkezdte papírra vetni fogsága történetét. Egy leventékből álló alakulat tagjaként 1944. december 22-én, harc nélkül került szovjet fogságba. Ennek ellenére azzal

vádolták, hogy a front mögötti diverzáns akciókra készült, és ezért a 3. Ukrán Front katonai törvényszéke 10 esztendei „javító munkatáborban” letöltendő szabadságvesztésre és örökös száműzetésre ítélte. Egy kazahsztáni táborban együtt raboskodott Szolzsenyicinnel, akivel baráti kapcsolatot alakított ki; erről a Nobel-díjas író *Gulag szigetcsoport* című művében be is számol. Rózsás majdnem kitöltötte a büntetését, de a Sztálin 1953. március 5-ei halálát követő „enyhülésnek” köszönhetően visszatérhetett Magyarországra. Az irodalmi értékű visszaemlékezése kalandos úton került ki a nyolcvanas évek elején Nyugatra: a visszaemlékezést – teljes terjedelmében – Borbándi Gyula adta ki 1986-ban. A magyarországi megjelenésre még további három évet kellett várni.¹

Ugyancsak 1989-ben jelent meg Keményfi Béla *Magyar leventék a sarkkörön túl* című visszaemlékezése.² Keményfi azoknak a gyermekkorú leventéknek kívánt munkájával emléket állítani, akik a háború utolsó hónapjaiban, valamint a háború után kerültek szovjet fogságba. Ő maga 16 évesen, angol fogságból visszatérve került a szovjet politikai rendőrség börtönébe, ahonnan néhány hasonló korú társával szökni próbált, de menekülés közben az őrség rálőtt. A találat a gerincét érte, ennek következtében örökre megbénult. Mozgásképtelensége ellenére is tíz év kényszermunkára ítélték. Végigjárta a dnyepropetrovszki, harkovi, gorkiji, kirovi lágereket, majd büntetésének nagy részét a hírhedt vorkutati táborkörzetben töltötte. Éveken keresztül csak térden csúszva közlekedett, majd lassan, fokozatosan megtanult bottal járni. 1953 novemberében térhetett vissza Magyarországra.

A szovjet fogság történetének különösen fontos dokumentuma Menczer Gusztáv *A Gulag rabtelepei – A bolsevizmus népiirtásának színtere* című könyve, amely nemcsak visszaemlékezés, hanem a kényszermunka-rendszer részletes elemzése is egyúttal.³ Az orvosnak készülő Menczert kémkedés vádjával tíz év kényszermunkára ítélték, mert egy lezuhant amerikai repülő roncsában tanulmányozta a rádiókészüléket. Rabságának nagy részét különböző szibériai táborokban töltött, így dolgozott a Bajkál–Amur–Magisztral-vasútvonal építésén, és megjárta a táborvilág leghírhedtebb pontjának számító Kolimát is. A rendszerváltás után sokat tett azért, hogy az egykori kényszermunkások ne csak erkölcsi, hanem anyagi kártérítést is kapjanak a fogságban eltöltött éveikért kárpótlásként. 1990-től 2006-ig az Országos Kárpótlási és Kárrendezési Hivatal mellett működő Társadalmi Kolégium alelnöke, majd elnöke volt.

Fontos kihangsúlyozni, hogy a könyvalakban megjelent nagyszámú visszaemlékezés a rögzített emlékezetnek csak kis részét teszi ki. Sok fogoly története ugyanis nem önálló könyvben, hanem riportkötetekben maradt fenn. Közülük a legjelentősebbek a rendszerváltás idején jelentek meg. Mindebből kiemelkedik Szebeni Ilona *Merre van a magyar hazám?* című kötete.⁴ Szebeni középiskolás lány volt, amikor néhány rokonát a Szovjetunióba hurcolták, akiket már soha nem látott viszont. Tragikus sorsuk mindig is foglalkoztatta őt, de komolyabb kutatásokra, adatgyűj-

tésre a rendszerváltásig kellett várnia. 1988–89-ben mintegy 200 interjú készített olyan túlélőkkel, akik zöme a Bodroghközben, a Felső-Tisza vidékén civil lakosként került szovjet hadifogságba. Az említett térségekből elhurcoltak történetét rögzítette Rózsa Péter is *Ha túléled, hallgass!* című könyvében.⁵ Magától értetődőnek tűnik, hogy a hadifogság és a kényszermunka áldozatai férfiak voltak. Szebeni Ilona és Rózsa Péter könyvében azonban a nők is megszólalnak, mert a civilek összegyűjtésének a különböző hullámjai őket sem kímélték. Kormos Valéria is az ő sorsuk feltárására vállalkozott, amikor 1989-ben *Úgy rejtettük magunkba, mint a szégyent* címmel cikksorozatot közölt a *Nők Lapjában* olyan magyar asszonyokról, akik megjárták a kényszermunkatáborokat. Ezt követően kezdtek áradni a levelek a szerkesztőségbe, melyeket a cikkekben bemutatott asszonyok sorstársai írtak a saját történetükről. Kormos őket is felkereste, és összegyűjtött riportjait 1990-ben *Emberrablás orosz módra* címmel jelentette meg.⁶ Mintegy tíz évvel később újra felkereste visszaemlékezőit, és egy újabb kötetet adott ki, amelyben már azt vizsgálta, hogy hogyan alakult e nehéz sorsú nők életútja a fogságból való hazatérés, majd a rendszerváltás után.⁷

A rendszerváltás idején megjelent források közül kiemelkedik a Herczeg Mihály által szerkesztett *A vásárhelyi leventék háborús kálváriája* című vaskos kötet, amely visszaemlékezésekből, interjúkból és fennmaradt levelekből vett idézetekkel időrendben követi a hódmezővásárhelyi leventék útját a bevonulásuktól a szovjet – és kis részben a nyugati – fogságon át a hazájukba való visszatérésig.⁸

A szovjet fogságba került magyarok sorsa a dokumentumfilmeket is megihlette. A dokumentumfilm a szocializmus időszaka alatt mindig eltérhetett valamennyire a hivatalos kultúrpolitika fő vonalától, és a mozikban, valamint a televízióban bemutatott játékfilmeknél többet elmondhatott a múltról és a jelenről. A Kádár-rendszernek a nyolcvanas évek második felében felerősödő eróziója különösen kedvezett a dokumentumfilmek készítésének. A dokumentumfilmek ezen kiemelt időszakát legmarkánsabban a történelmi témájú alkotások megjelenése jellemezte. Ebben az időszakban ugyanis a rendezők már olyan témákkal is foglalkozhattak, amelyek a történészek számára – részben a levéltári anyag hozzáférhetetlensége miatt is – még nem voltak kutathatók. Az első és második világháborús katonasors, a holokauszt, a kitelepítések, a koncepciós perek és a magyarországi internáló- és kényszermunkatáborok bemutatása mellett megkezdődött a szovjet fogság történetének feltárása is.

1988-ban mutatták be Sára Sándor *Csonka Bereg* című filmjét, amely a Felső-Tisza-vidékről a szovjet csapatok bevonulása után elhurcolt 18 és 55 év közötti férfiakra szól. Az elhurcolás, a szovjetunióbeli kényszermunka megtizedelte az itteni falvak férfilakosságát. A film egyaránt emléket állított az áldozatoknak és a túlélőknek. 1989-ben került bemutatásra Sára szovjet fogsággal foglalkozó következő filmje, a *Te még élsz?*, amelyben a 16 évesen, megbénulva fogságba került, és 10 év kényszermunká-

ra ítelt Keményfi Béla sorsa elevenedik meg. Gulyás Gyula és Gulyás János 1987 és 1989 között forgatták a *Malenkij Robot* című filmjüket. Ez az alkotás a Dudarról elhurcolt 17–19 éves levontékről szólt, akiket egy szovjet katonai törvényszék fegyverrejtegetés hamis vádjával 15–20 év kényszermunkára ítelt.

A történelmi dokumentumfilmek készítésének lendülete még a rendszerváltás utáni években is tartott. Sára Sándor folytatta a túlélők emlékeinek rögzítését: 1989–90-ben 14 túlélővel készített interjú alapján forgatta a *Nehézsorsúak* című filmsorozatot, amelyet végül csak 2004-ben mutattak be. Sára 1991 és 1992 között a *Magyar nők a Gulagon* című, háromrészes filmjét is elkészítette, amiben elhurcolt és a Szovjetunió elleni szervezkedés vádjával 10–15 évre elítélt asszonyok mondják el a történetüket. A filmben megszólal a szabadulása után műfordítóként ismertté vált Karig Sára is, akit Vorkutára vittek munkatáborba. Ő és a nőtársai mínusz 20-40 fokos hidegben, felszíni fejtésen napi 10-12 órát dolgozva küzdöttek az életben maradásért.

A fent említett dokumentumfilmekben megszólalók a legnagyobb természetességgel beszéltek az átélt borzalmakról, a szenvedésről és a tömeghalálról. Minimalista alkotások voltak ezek, melyek elkészítéséhez akár egy kamera is elég volt. A filmkészítés egyszerűsége, a tompa világítás jól illik a megszólalók természetes nyelvezetéhez. A rendezők közelképekkel irányítják a nézők tekintetét magára az elbeszélőre, és ez az operatőri technika hozzájárul ahhoz, hogy a kívülállók ne csak hallják, hanem át is éljék vagy legalábbis átérezzék a fogságot túlélők sorsát. A filmek különlegességét, kiemelkedő színvonalát jelzi, hogy a bemutatott sorsok nem lenyomják, hanem felemelik a nézőt, mert a történetek üzenete szerint, ha az ember nem tudja is legyőzni a gonosztságot, de képes azt túlélni. A visszaemlékezések, riportkötetek és dokumentumfilmek megdöbbentő erővel jelenítik meg sok százezer magyar fogoly sorsát, és tragédiáját. Mégis a szovjet fogság, a kényszermunka jelenségét a legmélyebben és legátélhetőbben egy irodalmi alkotás, Csalog Zsolt szociológus *M. Lajos, 42 éves* című, mindössze 123 oldalas műve írta le.⁹

M. Lajos hetven társával együtt a Don-kanyarban esett hadifogságba 1943 januárjában. Szovjet katonák ellen elkövetett atrocitás vádjával mindnyájukat elítélték. A hetven főből csak hárman jutottak el Szibériáig, ahol akkor tizenhatezren voltak a táborban; közülük a 13 éves rabság végére csak háromszáz fogoly maradt életben. Csalog még a hetvenes évek elején hallotta és jegyezte le M. Lajos történetét, melyet könyvében egyes szám első személyben adott elő, úgy, mintha magát a hőst hallanánk és olvasnánk. A témához illően durva és szenttelen monológ egy abszurd, de nagyon is valóságos világba visz el bennünket, ahol még emberevés is előfordulhatott. Csalog műve kétségkívül a legdöbbenetesebb magyar lágertörténet.

A szóbeli és írásbeli visszaemlékezésekből kiderül, hogy a szovjet fogságként számontartott történet a valóságban összetett jelenség volt.

A fogságba esés körülményei, a fogolytábor jellege és az ott eltöltött idő hossza alapján a szovjet fogságba került magyarok különböző csoportokba tartoztak. Zömmel katonaként kerültek fogságba, tehát valódi hadifoglyok voltak. A fogolynépeség másik részét a civilek tették ki, akiket a magyarországi harcok során, több hullámban gyűjtöttek össze és szállítottak ki szovjet táborokba. Meg kell itt említeni, hogy sok katona, elhagyva az alakulatát, civil ruhát öltött, és így formálisan ők is civil személyként váltak végül fogollyá. A civil vagy civilnek tekinthető foglyok egy másik alcsoportját azok a férfiak és nők alkották, akiket vélt vagy valós német származásuk miatt vittek el. A katonaként vagy civilként elfogott személyeket a szovjetek egyaránt hadifogolynak tekintették, akik a szovjet Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnoksághoz (*Glavnaja Upravlenyje po gyelam vajennoplennih i internirovannih, GUPVI*) tartozó táborokba kerültek. Azok, akik túléltek a fogság legnehezebb, kezdeti időszakát, zömmel 1947 és 1949 között térhettek vissza a szülőföldjükre. Azok pedig, akiket Magyarországon vagy kint, a táborvilágban a szovjet katonai bíróság elítélt, a Táborok Főparancsnoksága (*Glavnaja Upravlenyje Lagerej, Gulag*), vagyis a Gulag által felügyelt táborokban töltötték büntetésük idejét. A Gulag-táborok túlélőinek legnagyobb részét 1953 és 1955 között szállították vissza Magyarországra.

Az első világháborús hadifogoly-visszaemlékezések elsősorban kalandos történetek, melyek a polgárháborús helyzet miatti kaotikus hadifogolyélet bemutatásán túl a kerülőkkel teli hazaút leírásából állnak. A visszaemlékezésekben a hadifoglyokból hősök válnak, akik számtalan megpróbáltatás legyőzése árán jutnak vissza a hazájukba. A szovjet fogságról szóló beszámolók szenvedéstörténetek. Íróik, elbeszélőik valójában nem hősök, hanem traumatizált áldozatok. Szvedéstörténetük egyfajta keresztút, melynek állomásain minden fogoly átment, függetlenül attól, hogy formálisan milyen táborban volt, és mennyi időt töltött el ott.

Az első állomás, a fogságba esés, a letartóztatás mindig hatalmas traumát jelentett a foglyoknak és a családtagjaiknak. Az 1943 januárjában hadifogságba esett mintegy 30 ezer magyar katonából 1944-re már csak háromezren voltak életben. Azok, akik a kevés számú túlélő közül megszólaltak, leírták vagy elmondták, hogy társaik túlnyomó része a fogságot követő hetekben éhen halt, és/vagy megfagyott. A Keleti-Kárpátokban és az országhatáron belül lezajlott hadműveletek során tömegesen adták meg magukat magyar katonák, mert elhitték, amit a szovjet röplapok állítottak, hogy a harcot önként befejező, illetve a frontot átlépő katonák legkésőbb a harcok után szabadon távozhatnak, nem válnak tehát hadifogollyá.

A „málenkij robot”, azaz a „kis munka” a polgári személyek elhurcolásának a szinonimája. Ez a kifejezés a leggyakrabban alkalmazott szovjet félrevezetési gyakorlatra utal. Gyakran ételosztás, „dokument”, azaz igazolvány kiállítás, vagy akár mozifilmvetítés ürügyén terelték össze a munkaképes férfiakat, akiket azután valamelyik magyar gyűjtőtábor érintésével a szovjet táborvilágba szállították át.

A foglyok szenvedéstörténetének következő stációi a magyarországi gyűjtőtábor, a romániai tranzittábor, majd a zsúfolt marhavagonokban történő, több hétig tartó utazás voltak.

A foglyokra mindenütt keserves sors várt ugyan, de a táborok között jelentősek a különbségek. A foglyok beszámolóí arra utalnak, hogy az élet- és munkakörülmények, az örökkel, valamint a helyi lakossággal való viszony szinte lágerenként változott. Volt olyan tábor, ahol az örök szórakozásból öltek, de volt olyan is, ahol az örök a foglyokkal együtt fosztogatták a helyi lakosokat. Bizonyos táborokban a foglyok kimenőt is kaptak a környező településekre, de olyan is akadt, ahol már a tábor kerítésének a megközelítéskor is lőttek az örök.

Ha a fogolyéletet csupán egyetlen szóval jellemeznénk, akkor az a szó az éhezés lenne. Az előírt fejadagoknak csak a töredékét kapták meg, az étrendjükből szinte teljesen hiányzott az energiát adó hús és cukor. A visszaemlékezők mind elmondták, leírták, hogy az éhezés tompítása érdekében a krumpli héját, a csontokat is megették, és voltak táborok, melyek lakói kutyákra, macskákra, varjakra, békákra vadásztak.

A magyar foglyok többsége a munka során találkozott először a „norma” szóval. A tábor- és munkaparancsnokok hatásosan kapcsolták össze a termelést az önfenntartás ösztönével. Ez a gyakorlatban olykor kegyetlen és önpusztító versenyt teremtett a foglyok között. Aki nem tudott száz százalékot teljesíteni, az kevesebb ételt kapott, így a munkaereje megfogyatkozott, a teljesítménye tovább csökkent, ami még kevesebb élelmiszert jelentett. Ebből a végelgyengüléshez vezető spirálból ritkán nyílt kiút, mivel az elvben mindenképpen járó 300 gramm napi kenyér-adag a tábori és munkakörülmények között nem volt elegendő az életben maradáshoz.

Az állandósult éhezés és a jórészt szén- és színesfémhányákban végzett kimerítő, veszélyes munka eltompították a foglyok érzékszerveit és tudatát. Ez az állapot megnövelte a brigádvezetőknek, az öröknek és a táborparancsnokságnak való kiszolgáltatottságukat. A reménytelenség sokaknál legyőzte az élni akarás természetes ösztönét is. Az apátiába esett foglyok nehezebben bírták a szenvedést, könnyebben megbetegedtek, és a betegség rendszerint halálhoz vezetett, mert a táborokban nem volt szakszerű orvosi ellátás. A reménytelennek tűnő helyzet másokban erős vallásos érzéseket ébresztett, ami elősegítette a túlélést. A szenvedésnek a vallási értelemmel történő felruházása később, a fogság traumájának a feldolgozásához is jelentősen hozzájárult.

A kommunista hatóságok nem alaptalanul kényszerítették hallgatásra a visszatért hadifoglyokat, internáltakat és elítélteket. A visszaemlékezők megdöbbenő képet adnak arról a Szovjetunióról, amelyet a propaganda a világ legfejlettebb, leghaladóbb és leginkább emberközpontú országának mutatott be. A magyar foglyok által megismert „szovjet ember” – a propagandával ellentétben – a háborús győzelmet követő években elkeseredett és kiábrándult volt. Sokan – kockáztatva a szabadságu-

kat – hangot is adtak elégedetlenségüknek. Akik katonaként Magyarországon jártak, úgy tartották, hogy ott sokkal jobb az élet, mint náluk, a Szovjetunióban.

A helyi lakossággal való kapcsolatot a közös munkahelyen kívül egy kölcsönös haszonra épülő sajátos „piacgazdaság” tartotta fenn. Mivel a boltok polcai üresek voltak, a helyi lakosság bármilyen használati tárgyat örömmel vett meg pénzért vagy élelmiszerért. A foglyok szinte mindent képesek voltak előállítani, fabrikálni, hogy kiegészítő élelemhez juthassanak. A magyar foglyoknak azt is meg kellett tanulniuk, hogy a lopás a táborélet elkerülhetetlen velejárója. Ahogy a normacsálás, úgy a lopás is az életben maradáshoz szolgált. A tárgyak, értékek mozgását, cseréjét, körforgását elsősorban nem az eladás és a vétel, nem is az egyszerű csekereskedelem, hanem a lopás biztosította. Az őr lopott a fogolytól, és fordítva; a foglyok loptak egymástól és a munkahelyüktől is. A magyar foglyok leírták, hogy „[...] a szocializmusban mindenki lop [...]”¹⁰ Ezt a megállapítást több orosz is suttogva beismerte: „[...] elmondták, hogy itt tiszta csalás, lopás meg hazugság ez az egész rendszer. [...] Aki ezt nem érti meg, az belebukik, az meghal. Itt élni másképp nem lehet [...]”¹¹ A táborokat túlélők a visszaemlékezéseikben élesen bírálták és leleplezték a szovjet rendszert, de nem váltak oroszellenessé, és a Szovjetunióban élő népek közül egyikre sem tettek elítélő vagy akárcsak fenntartásokat megfogalmazó megjegyzést.

A Magyarországra történő visszatérés nemcsak örömteli, hanem kiábrándító is volt egyszermind, mivel itt egy olyan rendszer születésével szembesültek, amelynek megvalósult formáját évekig megtapasztalhatták és megszenvedték. Keményfi Béla fejt ki legmarkánsabban, hogy sorstársai közül csaknem mindenki szerzett a kint eltöltött idő során valamilyen sérülést. Ő maga sántán tért haza, de sokan hallás- vagy látáskárosodást szereztek a kényszermunka következményeként. Szerencsésnek számított az, akinek csak a fogai és a haja hullott ki. A Szovjetunióban töltött fogság sokáig nem számított bele a munkaviszonyban eltöltött évekbe, az elítéltek pedig büntetett előéletűnek számítottak. Mindezek ellenére az egykori foglyok sérült, de békés emberek voltak. Szebeni Ilona, sok interjú tanulsága alapján, így összegzi a tapasztalatait: „Az elhurcoltak nem gyűlölködnek, nem él bennük bosszúvágy, nem követelőznek, legfeljebb kérnek. Kérnek – velem együtt – megbecsülést, tiszteletadást, legálább életük utolsó éveiben, mert régen rászolgáltak, megérdemelnék.”¹²

A kommunikatív emlékezet egyéb módozatai

■ Menczer Gusztáv egykori Gulag-rab, akiről fentebb már szóltunk, 1989-ben alapította meg a Szovjetunióban volt magyar Politikai Rabok és Kényszermunkások szervezetét (SZORAKÉSZ), amelyhez hamarosan 1500 egykori Gulag-rab csatlakozott. A ma is fennálló SZORAKÉSZ kezdetben elsősorban érdekvédelemmel foglalkozott, majd egyre nagyobb

hangsúlyt fektetett a kényszermunkások emlékének a megőrzésére is. Országos találkozók és egyéb rendezvények megszervezése mellett a szervezet emlékműveket állított, valamint emléktáblákat helyezett el olyan épületek falán, melyekben szovjet hadbíróóságok működtek, illetve ahol elítélt magyar foglyokat őriztek a Szovjetunióba való kiszállításuk előtt.¹³

A másik híres Gulag-rab, Rózsás János alapította meg a Gulagokban Elpusztultak Emlékének Megörökítésére Alapítványt. Ez a szervezet emelte 1993-ban a budapesti Honvéd téren álló monumentális emlékművet a Szovjetunióba hurcoltak emlékére. A szervezet minimális költségvetésből tartotta fenn magát, és tevékenysége jórészt abban merült ki, hogy évente két megemlékezést szervezett az emlékműnél. Ezeket az 5. kerületi önkormányzat támogatta, a Honvédelmi Minisztérium rendszerint egy díszrajt küldött ezekre az alkalmakra. Az elhangzó beszédekben a megemlékezés fontosságáról volt szó, politikai aktualitások alig hangzottak el, annak ellenére, hogy polgármesterként rendszeresen beszédet mondott Rogán Antal is.

A téma történetírói feldolgozásának kezdetei

■ A szovjet fogság történetéről szóló első monográfiák, tanulmányok alapvető forrásai tehát a visszaemlékezések voltak. A téma elsőként jórészt levéltárosok, helytörténészek dolgozták fel. Zielbauer György, Erdmann Gyula a magyarországi németek elhurcolásáról írtak, míg Füzes Miklós a fogolykérdésben folytatott szovjet politikát elemezte.¹⁴ Különösen nagy lendülettel kezdődtek meg a civilek elhurcolásával kapcsolatos helytörténeti kutatások. Gyarmathy Zsigmond és Fazekas Árpád a Felső-Tisza vidékén, valamint a Nyíregyházán végrehajtott deportálásokról írtak.¹⁵ Zsiros Sándor a Miskolc környékén, Arva Erzsébet és Pogány József a Balmazújvárosban lezajlott elhurcolások történetét dolgozta fel.¹⁶

A magyarországi kutatásokkal szinte egyszerre indult be a Kárpátaljáról 1944 őszén elhurcolt mintegy 40 ezer magyar civil sorsának a feltárása. A kárpátaljai kutatásokat, valamint az elhurcoltak szolyvai emlékművének a felállítását Ukrajna függetlenné válása és demokratikus közéletete lehetővé. Mivel az ukránok különösen sokat szenvedtek a szovjet évtizedek, elsősorban a sztálini korszak alatt, rokonszenvvel tekintettek a magyar sérelmek feltárására. Az Ungváron élő Dupka György – szinte egyszemélyes intézménnyé válva – 1989 óta folyamatosan adja ki az elhurcolás történetét feldolgozó köteteit.¹⁷ A helytörténeti kutatások lendülete – a kilencvenes évek végén – Erdélyt is elérte. A Benkő Levente – Papp Annamária szerzőpáros, valamint Murádin János Kristóf kutatásainak középpontjában az erdélyi magyarok sorsának a bemutatása állt, míg Boros Ernő a partiumi németek deportálásáról tett közzé több kötetet.¹⁸

A 2000-es évek közepétől jelentek meg azok a munkák, amelyek az egodokumentumok mellett széles körű levéltári kutatásokra alapozva

mutatták be országos szinten a hadifoglyok és a civil elhurcoltak történetét és magát a szovjet táborvilágot. E tanulmány szerzőjének *Magyarok szovjet fogságban* című monográfiája 2006-ban látott napvilágot.¹⁹ A moszkvai Magyar Kulturális Központban évekig levéltári referensként dolgozó Varga Éva Mária 2010-ben kiadott monográfiájában szovjet források alapján dolgozta fel a szovjetunióbeli „hadifogság” történetét.²⁰ Bognár Zalán évtizedek óta folytatott kutatásainak eredményeit az ugyancsak 2010-ben megjelent *Magyarok hadifogságban Magyarországon* című nagymonográfiájában foglalta össze.²¹

A szovjet fogság történetével foglalkozó munkák – újdonságuk, valamint a felhasznált források sokrétűsége ellenére – nem keltettek különösebb figyelmet az olvasók körében, és a téma nem került be a második világháborúval és a következményeivel kapcsolatos kutatások fősodrába. A szerzők elismerést és bátorítást leginkább csak az egykori foglyok emlékszervezeteitől kaptak.

Az 1990-es és a 2000-es években a szovjet fogság történetével foglalkozó kutatók egymástól teljesen függetlenül dolgoztak, és alig ismerték egymás munkáit, amelyek kis példányszámban jelentek meg, és rendszerint nem is kerültek országos terjesztésre. E helyzet megváltoztatása érdekében, Várdy Bélának, a pittsburghi Duquesne University professzorának a javaslatára 2009-ben alakult meg a Gulag- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága nevű szervezet, amely azóta is egyaránt feladatának tekinti a foglyok emlékének megőrzését és sorsuk tudományos kutatását. A társaságnak rövid időn belül sikerült összehoznia azokat a – zömmel – helytörténészeket a határon innen és túlról, akik érdeklődnek a fogsággal kapcsolatos kutatások iránt, és akik már publikáltak valamit a témáról. A csatlakozók nagy része nem hivatásos történész; tanárok, újságírók, egyéb érdeklődők tették ki a tagság nagy részét. A szervezet lényegében anyagi forrás nélkül működött éveken át. Az évente megrendezett konferenciáknak a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara adott otthont. Az elhangzott előadásokat, illetve a szervezethez kötődők tanulmányait a társaság első elnöke, Zsiros Sándor adta ki, saját erőből, a felsőszolcai önkormányzat támogatásával. A megalakulást követő években a társasághoz több szervezet kapcsolódott, közülük a legjelentősebb a Baranya megyei Német Kör volt, amely nemcsak konferenciáknak adott helyet Pécsen, hanem kiadványokat is finanszírozott. A tényfeltáró munka és a konferenciák szervezése mellett a társaság fontosnak tartotta az áldozatok emlékének az ápolását is.

A Gulag-émlékezet nyilvános eseményei

■ Az emlékszervezetek és a velük együttműködő kutatók – jórészt helytörténészek, muzeológusok – el kívánták érni, hogy a magyar és nemzetközi közvélemény megismerje a szovjet kényszermunkára hurcolt magyarok történetét, és hogy a jelen és a jövő nemzedékei tisztelettel gon-

doljanak az áldozatokra és a túlélőkre. Az emlékszervezetek azt szerették volna, hogy a szovjet fogság traumája legalább olyan súllyal jelenjen meg a kutatásban és a nemzeti emlékezetben, mint a holokauszt. Az említett célok elérését az érintettek elsősorban a Fidesz-kormánytól várták, nemcsak a párt nemzeti retorikája miatt, hanem azért is, mert Orbán Viktor első kormánya nemcsak a holokauszt, hanem a kommunista diktatúrák áldozatainak a tiszteletére is emléknapot vezetett be. A hatalomba történt 2010-es visszatérése után a Fidesz valóban sokat tett az áldozatok és a túlélők emlékének az ápolása végett. Ez részben az emlékszervezetek meg-megújuló kérésének, részben pedig annak volt köszönhető, hogy a szovjet fogság története beilleszthető volt a kormány emlékezetpolitikájába, amely a magyarság sorsát – különösen a huszadik században – egyfajta nemzeti szenvedéstörténetként ábrázolja.

Az apja halála után a SZÓRAKÉSZ vezetését átvevő Menczer Erzsébetnek, a Fidesz országgyűlési képviselőjének az indítványára az Országgyűlés 2012. május 21-én úgy határozott, hogy november 25. a Szovjetunióba hurcolt politikai rabok és kényszermunkások emléknapja legyen.²² Valódi áttörést a kutatásokban és az áldozatok emlékezetének fenntartásában a Gulag-emlékév hozott. A 2015 tavaszán kezdődő és végül 2017-ig tartó „emlékév” fő vállalkozásait és támogatási programját az emberi erőforrások minisztere, a Balog Zoltán által vezetett emlékbizottság koordinálta. Ebben a kormány egyes miniszterei mellett minden számottevő kutatóintézet és emlékszervezet képviseltette magát.

A Gulag-emlékév keretében jelentős támogatást kaptak a helytörténeti kutatások Magyarország határain belül és azon kívül egyaránt. Az emlékév könyvek, tanulmányok, állandó és vándorkiállítások, valamint dokumentumfilmek tucatjainak az elkészítését tette lehetővé. Ez utóbbiak művészi színvonala meg sem közelíti a Sára Sándor és a Gulyás testvérek hasonló témájú filmjeinek a színvonalát, elkészítésük mégis fontos volt, mert így sok olyan egykori fogollyal készülhetett interjú, akiket korábban nem volt mód felkeresni. A mindaddig csak tudományos konferenciákon tárgyalt téma elérte a középiskolásokat is, akik különböző emlékszervezetek képviselői által megtartott rendhagyó történelemórákon hallhattak a szovjet fogságról. Ismereteikről azután különböző tanulmányi versenyeken adhattak számot.

A Szovjetunióbeli kényszermunka története a populáris kultúrába is bekerült. 2016. november 22-én tartották a Földes László Hobo által Gulag-versekből és -dalokból összeállított, *A Gulag virágai* című előadás bemutatóját a Nemzeti Színházban. A Duna Művészegyüttes pedig *Memento* címmel készített zenés-táncos előadást. 2017-ben mutatták be az első magyar „Gulag-filmet” *Örök tél* címmel, melynek cselekménye valós történeten alapul. Szász Attila alkotása hitelesen és látványosan ábrázolja a foglyok életének színhelyeit, a tábort és a bányát, de a film közép-

pontjában álló szerelmi történet nem alkalmas a lágerélet embertelenségének a bemutatására.

A Gulag-émlékév sikeresen járult hozzá, hogy a szocializmus alatt tiltott, majd a rendszerváltás után csak egy viszonylag szűk kutatói kör érdeklődését felkeltő téma széles nyilvánosságot kapjon, és a történeti kutatások fő vonalába kerüljön. Az émlékév lezárásával csökkentek, de nem szűntek meg a kutatásokat és a megemlékezéseket támogató állami források. Ezek felhasználásával a SZÓRAKÉSZ az elmúlt években az emlékműállítást Kazahsztánra, valamint az egykori Szovjetunió azon távoli területeire is kiterjesztette, ahol voltak magyar politikai elítéltek. A Gulagokban Elpusztultak Emlékének Megörökítésére Alapítvány tevékenységi köre, mely korábban csak a budapesti Honvéd téri Gulag-émlékműnél rendezett megemlékezésekre korlátozódott, konferenciák és kulturális műsorok szervezésével, valamint könyvkiadással egészült ki.

A Gulag- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága évente több konferenciát is szervez, és jelentős kiadói tevékenységet végez; a szervezet tagsága pedig jelentősen bővült az elmúlt években. A szervezet részéről már a 2010-es évek elején megfogalmazódott egy tudományos intézet megalakításának az igénye. 2021 novemberében úgy tűnt, hogy a sok éven át dédelgetett álom megvalósul, mert a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára égisze alatt az ismert kutató, Bognár Zsolt vezetésével megalakult a Gulag- és Gupvikutató Intézet.²³ Megfelelő anyagi fedezet hiányában azonban a levéltár csak mintegy másfél évig tudta támogatni a négy kutatóval és néhány külső munkatárssal dolgozó intézetet. A tudományos műhely azonban 2023 novembere óta újból működik, ezúttal a kormány egyik kiemelt háttérintézetének, az Alapjogokért Központnak a támogatásával.²⁴ A Nemzeti Emlékezet Bizottsága ugyanakkor visszaemlékezések kiadásával kapcsolódott a szovjet fogsággal kapcsolatos kutatásokhoz.

Az elmúlt években csupán azok a szervezetek számíthattak állami támogatásra, amelyek a kormányzattal jó kapcsolatokat építettek ki. Az együttműködés következményeként a megemlékezéseken rendszerint vezető kormányzati tisztviselők mondanak beszédet, és ők nyitják meg a konferenciákat is. Ezáltal biztosítják, hogy a rituális megemlékezések a kormányzati emlékezetpolitika jegyében történjenek meg. Meg kell itt jegyezni, hogy a felsorolt emlék- és kutatószervezetek általában nem bánják a hatalom részéről irányukban megnyilvánuló figyelmet, még akkor sem, ha az a gyakorlatban autonómiájuk csökkenését jelenti. Nemcsak a támogatás miatt hálásak, hanem azért is, mert a kormányzat széles nyilvánosságot teremt tevékenységük bemutatására.

A Gulag-történetírás újabb fejleményei

■ Az émlékév befejezése után is nagy lendülettel folyó kutatások főbb irányait a konferenciakötetek és egyéb kiadványok áttekintésével mutat-

hatjuk be. A legtöbb monográfia és résztanulmány továbbra is helytörténeti jellegű, vagyis az egy-egy településről vagy egy adott térségből elhurcolt civilek történetével foglalkozik. A magyarországi németek elhurcolása továbbra is kiemelten fontos témának számít. Ezek sorából kiemelkedik Márkus Beáta *„Csak egy csepp német vér” – A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945* című közel ötszáz oldalas monográfiája.²⁵ Dupka György, Molnár D. Erzsébet, Benkő Levente, Papp Annamária, Murádin János Kristóf és Simon Attila monográfiái, tanulmányai új lendületet adtak az e téren Erdélyben, Kárpátalján és Szlovákiában folyó kutatásoknak.²⁶ Számos munka egyes fogolycsoportok sorsát tárja fel, különösen az egyházi elhurcoltak, a női foglyok és az elítélt levonték keltették fel eddig a kutatók figyelmét. Jó néhány tanulmány, könyv egy-egy híres, ismert fogoly történetét taglalja.

Új összefoglaló munkák is napvilágot láttak mostanában. Ezek közé tartozik Bognár Zalán *Gulag, Gupvi, „málenkij robot”. Magyarok a szovjet lágerbirodalomban*, illetve a *Málenkij robot – A Magyarországról ítélet nélkül Szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története* című könyvei.²⁷ A Nemzeti Emlékezet Bizottsága adta ki Bank Barbara, Bognár Zalán, Tóth Tibor *Magyarok szovjet fogságban* című könyvét, mely ismeretterjesztő stílusban, szemelvényekkel kiegészítve mondja el a Szovjetunióba hurcolt hadifoglyok, civil rabok és politikai elítéltek történetét.²⁸ Jelen tanulmány szerzője a civil foglyok összegyűjtéséről és elhurcolásáról írt, illetve tett közzé dokumentumokat az *„...akkor aszt mondták kicsi robot” – A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében* című kötetében.²⁹

A kutatások új és meghatározó irányát jelenti az elhurcoltak különböző adatbázisainak az elemzése. Az elmúlt években számos történész és informatikus dolgozott azon, hogy a korábban nehezen hozzáférhető vagy akár ismeretlen források online is kutathatóvá váljanak. A Magyar Nemzeti Levéltár honlapján megtalálhatók a Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság nyilvántartásai, a hazatért hadifoglyokról a Népjóléti Minisztériumnak megküldött névjegyzékek és a Szovjetunió táboraiiban meghalt hadifoglyok és internáltak adatai. A legfontosabb forrás azonban a 681 985 fogolykartont tartalmazó, 2022 óta online is kutatható gyűjtemény, amelyet a levéltár az Orosz Állami Hadilevéltártól vásárolt meg 2019-ben.

A rendszerváltás kezdetén lassan és óvatosan meginduló, majd a 2010-es évektől felgyorsuló kutatómunka eredményeként immár települési szinten is megismerhetővé váltak a hadifogságba esésnek, illetve a civilek elhurcolásának a különböző hullámai. Ismerjük a magyarországi gyűjtőtáborokat, a szovjet táborrendszert, és az azokhoz tartozó temetőket. A fogolykartonokhoz való hozzáféréssel mintegy 600 ezer fogoly sorsa vált követhetővé. Ismerjük továbbá a visszatérés nehézségeit, a túlélők traumáit, melyeket évtizedekig titokban kellett tartaniuk.

Áttekintve a rendszerváltás óta készült több száz, általában magas színvonalú tanulmányokat, monográfiákat, meg kell állapítanunk, hogy ezek általános szemlélete nagyjából hasonló, és ez alól az e tanulmány szerzője által írt munkák sem képeznek kivételt.

A Gulag-történetírás szemléleti kérdései

■ A szovjet fogságot a szerzők – nem alaptalanul – olyan nemzeti traumának mutatják be, ahol csak elkövetők és áldozatok vannak. Szovjet katonák az elkövetők, és magyarok, magyarországi németek az áldozatok. A téma feldolgozói a feladatukat abban látják, hogy történetük bemutatásával igazságot szolgáltatassanak az áldozatoknak. Ez a gyakran küldetésnek felfogott vállalkozás alapvetően a visszaemlékezésekre épít, melyeket a kutatók hiteles forrásnak, abszolút igazságnak tartanak. A visszaemlékezések kritikai elemzésére viszont alig történik próbálkozás a vonatkozó művekben. Az a szemléletmód, amely a szovjet fogság történetében csak elkövetőt és áldozatot lát, illetve láttat, kétségkívül leegyszerűsíti a történeti valóságot. Ennek során elhomályosul az a tény, hogy a hadifogság a háború természetes velejárója szokott lenni. A keleti fronton magyarok is ejtettek foglyul szovjet katonákat, akiket azután egy megállapodás alapján a németeknek adtak át. A Szovjetunióba szállított magyar foglyok nagy része pedig hadifogoly volt.

Nem mindig volt éles a határvonal a civil és a katoná között. A civilként elhurcoltak között jelentős számban lehettek olyan katonák is, akik – a harcok értelmetlenségét látva – az alakulatukat elhagyták és civil ruhába öltöztek át. Meg kell említeni, hogy egy 1941. július 1-jén kiadott rendelet szerint nemcsak a harc során fogságba esett katonák minősültek hadifogolynak, hanem az ellenséges államokból a Szovjetunió területére internált polgári személyek is. Tehát a szovjet fogolygyűjtő alakulatok – a saját rendelkezésük szerint – hadifogolynak tekintették a civileket is, és úgy is bántak velük.

Az áldozatok különleges csoportját képezik a politikai elítéltek. Ők voltak kint leghosszabb ideig, és közülük haltak meg a legtöbben, így ők szenvedtek legtöbbit. A politikai elítélteket a legtöbb szerző ártatlan áldozatként mutatja be, és kétségtelen, hogy legtöbbszörük nem követte el azt a bűnt, ami miatt elítélték. Háttérbe szorul, vagy említésre sem kerül, hogy akadtak olyan foglyok is, akik valóban elkövettek háborús bűnöket.

A szovjet fogság történetének a kutatói között elterjedt nézet szerint a magyarok kollektív büntetés áldozatai voltak. Ezt bizonyítandó Sztálinnak az Eden brit külügyminiszterrel folytatott 1943. március 23-i megbeszélésére, illetve Molotov külügyi népbiztos 1943. június 7-én kelt levelére utalnak. A szovjet diktátor valóban beszélt a magyarok megbüntetéséről, a külügyminisztere pedig arra utalt, hogy a Németországnak nyújtott segítségért az egész magyar népnek viselnie kell a felelősséget. A kutatók közül kevesen közlik, hogy a szovjet vezetők a magyar katonáknak a szovjet-

unióbeli civilek ellen elkövetett atrocitásai miatt fenyegetődtek büntetéssel. Nem tudjuk, hogy mennyire volt komoly a szovjet diktátor ezen szándéka, illetve, hogy az 1943-ban elejtett megjegyzések ténylegesen befolyásolták-e a szovjet hadsereg magyarországi viselkedését. Az bizonyos, hogy ha a szovjetek akarták volna, akkor több embert is elhurcolhattak volna, mint amennyit valóban elvittek.

Sok kutató a kollektív felelősségre vonást csak a magyarországi németekre korlátozza. Az Állami Honvédelmi Bizottság 1944. szeptember 16-án valóban kiadott egy utasítást, amely többek közt a Magyarországon élő munkaképes korú férfiaknak és nőknek a Szovjetunióba történő kiszállításáról szól. A magyarországi németek vagy németnek tekintettek esetében jogos kollektív felelősségről beszélni. Meg kell azonban jegyezni, hogy a „németek” összegyűjtése mintegy másfél hónapig tartott, és távolról sem érintett minden németet, már csak azért sem, mert az ország nyugati, észak-nyugati területei még német–magyar ellenőrzés alatt álltak.

Tény ugyanakkor, hogy a katonák és a civilek nagy számban történő kiszállításának elsődleges oka a Szovjetunió határtalan munkaerőigénye volt. Ezzel a megállapítással a legtöbb kutató egyetért.

A szovjet fogság történetében csak elkövetőt és áldozatot látó szemléletbe nem fér bele a Horthy-rendszer felelősségének az említése. Pedig Magyarország aktív háborús szerepvállalása nélkül vagy sikeres kiugrás esetén feltételezhetően kisebb áldozattal járt volna a szovjet hadsereg - valószínűleg mindenképpen bekövetkező – átvonulása. A szovjet fogsággal kapcsolatos, fent kifejtett mérvadó nézetektől eltér a legismertebb russzistának, Krausz Tamásnak és munkatársainak a szemlélete. Krausz 2002-től 2018-ig az Bölcsészettudományi Kar Kelet-Európa Története Tanszékének volt a vezetője, és intenzíven részt vett a tanszékhez kötődő Russzisztikai Központ tevékenységében. Élesen bírálta a Gulag-emlékév történelemképét, amelyet neohorthysta szelleműnek tartott. Az emlékévhöz kötődő projekteken részt vevő kutatókat áltörténészeknek, újdonsült megélhetési Gulag-„szakértők”-nek nevezte.³⁰ Krausz Tamás tanítványa volt a korábban említett Varga Éva Mária, akinek első nagy munkája a 2006-ban megjelent *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban* című dokumentumkötet volt.³¹ A főszerkesztésével készült kötet újdonsága, hogy magyar kutatók által ismeretlen szovjet dokumentumokat tett közzé. Oroszországi kutatásaira épült a *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) – Az oroszországi levéltári források tükrében* című, korábban említett munkája. A szovjet fogság történetének bemutatását mérvadó módon meghatározó történészek, köztük e tanulmány szerzője is, felhasználják Varga Éva Mária munkáit, gyakran idéznek belőlük, de kritikával fogadják a szemléletmódját. Ennek a távolságtartásnak a legfőbb oka, hogy a szerző alapvetően szovjet forrásokat, pontosabban a szovjet Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság anyagait használja, a kritikai értékelés mellőzésével. A munkájában alig esik szó az éhezésről, a tö-

meghalálról és a korrupcióról, vagyis azokról a jelenségekről, amelyek ugyancsak meghatározták a foglyok életét. A minden szempontból hitelesnek tekintett forrás alapján a szerző részletesen ír ugyan a táborkörzetről és a munkavégzés helyszíneiről, de a látóvilág bemutatásánál a foglyok életéről idealizált képet alkot.

A magyarországi rusziszták a szovjet fogság, illetve a Gulag-rendszer kutatásának a perifériájára szorultak, és nem szerepelnek a kormányhoz közel álló szervezetek konferenciáin, munkáik nem jelennek meg azok egyes kiadványaiban.

A szovjet fogság történetének átpolitizálása a kormányzati emlékezetpolitika egyenes következménye. A Gulag-emlékévtől kezdve megfigyelhető az a kormányzati szándék, hogy a saját ellenőrzése alá vonja a szovjet fogság emlékezetét és a témával kapcsolatos történeti kutatásokat. Az emléknapok és konferenciák megfelelő alkalomnak bizonyulnak az Orbán-rendszer emlékezetpolitikájának népszerűsítésére. A kormány emlékezetpolitikája azonban így nem kapcsolódik a tudományos kutatások eredményeihez; a kutatásoknak csupán azokat az elemeit használja fel – rendszerint felnagyítva és torzítva – a maga céljaira, amelyek illeszkednek narratívájához. A kormányzati emlékezetpolitika két jellegzetessége, hogy áldozati szerepben mutatja be Magyarországot és egyúttal nyíltan Nyugat-ellenes. A huszadik században elszenvedett balsorsért a Nyugatot teszik felelőssé. Még a kommunista rendszer bűneiért is, mondván, ez az eszme a nyugati gondolkodás szülötte volt. A nyugati hatalmak a felelősek Magyarország szovjet megszállásáért, mert a háború időszakában „átadták”, „átjátszották” Kelet-Közép-Európát a Szovjetunióknak. Tehát a nyugati hatalmak hibáztathatóak mindazért, ami ebben a térségben a szovjet megszállás után történt.³²

Az általános felelősség hangoztatása mellett a Szovjetunióba hurcolt foglyokkal kapcsolatban a közvetlen felelősség vádja is megfogalmazódik a kormányzati emlékezetpolitikában. E szerint a nyugati hatalmak hozzájárultak vagy legalábbis hagyták a magyarok elhurcolását, noha tudták, hogy kegyetlen és hosszú fogság vár rájuk a Szovjetunióban.³³ Ez a szemlélet a populáris kultúrába is átszivárog. Ennek egyik markáns példája, hogy az *Örök tél* című film legvégén, a drámai események mintegy magyarázataként a következő megjegyzés olvasható: „1944/45-ben Sztálin parancsára, Churchill és Roosevelttel tudtával és beleegyezésével, hétszáz-ezer magyar férfit és nőt hurcoltak el kényszermunkára.”³⁴

A nyugati hatalmak valójában nem „játszhatták át” térségünket Sztálinnak, erre nem volt módjuk, mivel Közép-Kelet-Európa szovjet megszállás alá került. Élesen ellenezték viszont a kommunista pártok hatalomátvételét, de semmit sem tudtak tenni ellene. Az tény, hogy 1945 januárjában, a jaltai konferenciára való felkészülés során összeállított „jóvátételi formula” a pénzben és termékekben kiegyenlítendő követelések meghatározása mellett megerősítette az 5 millió német munkás tízévi szovjetunióbeli munkájára vonatkozó szovjet igényt. Vagyis a nyugati hatalmak lényegében elfogadták a német

munkaerő egy részének közvetlen felhasználására irányuló szovjet terveket, mert azokat a hatalmas emberi és anyagi veszteségek miatt jogosnak vélték, és mert többé-kevésbé maguk is igényt tartottak az ellenséges országok hadifoglyainak munkaerejére. De a nyugati hatalmak nem támogatták civilek tömeges elhurcolását, és nem esett szó magyar foglyokról a jóvátételi megbeszéléseken. A Nyugat nem hallgatott, 1947-től kezdve az Egyesült Államok erős és fokozódó nyomást gyakorolt a szovjet kormányra a foglyok, elsősorban a német és japán foglyok elbocsátása érdekében. Ez a nyomás 1956-ig tartott, és közvetve hozzájárult az 1949 után még kint lévő magyar foglyok hazahozatalához is.

A szovjet fogság története a szocializmus évtizedei alatt tabunak számított, a 2010-es évek közepétől pedig a témát már az emlékezetpolitika is felkapta. Szemlélete azonban mindeztidáig nem szívárgott be a tudományos művekbe, és nem befolyásolja a fellendülőben lévő szerteágazó kutatómunkát.

■ JEGYZETEK

1. Rózsás János: *Keserű ifjúság* I–II. Szabad Tér, Bp., 1989.
2. Keményfi Béla: *Magyar leventék a sarkkörön túl*. Magvető, Bp., 1989.
3. Menczer Gusztáv: *A Gulag rabtelepei – A bolsevizmus népirtásának színtere*. Századvég, Bp., 2016.
4. Szebeni Ilona: *Merre van a magyar hazám? Kényszermunkán a Szovjetunióban, 1944–1949*. Széphalom Könyvműhely, Bp., 1991
5. Rózsa Péter: *Ha túléléd, hallgass!* Szabad Tér Kiadó, B., 1989.
6. Kormos Valéria – Várhelyi András: *Emberrablás orosz módra*. Kelenföld/Magyar Nők Lapja, Bp., 1990.
7. Kormos Valéria: *A végtelen foglyai. Magyar nők szovjet rabságban 1945–1947*. Kairosz, Bp., 2001.
8. Herczeg Mihály: *A vásárhelyi leventék háborús kálváriája*. Szeged, 1990.
9. Csalog Zoltán: *M. Lajos, 42 éves*. Maecenas, Bp., 1989.
10. Papp Tibor (szerk.): *Hadifoglyok írják... Hadifogolysors a második világháborúban*. PETIT REAL Könyvkiadó, Bp., 1999. 66.
11. *A háborús bűnös: Bálintfi Kálmán*. A visszaemlékezés a szerző birtokában.
12. Szebeni Ilona: *Haza fogunk menni. Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949*. Debrecen, 1993. 5.
13. <https://szorakesz.hu/rolunk/>
14. Zielbauer György: *A magyarországi németiség nehéz évtizede, 1945–1955*. Pannon Műhely, Szombathely, 1990; Dr. Erdmann Gyula: *Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban*. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1990; Füzes Miklós: *Modern rabszolgaság. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboráiban*. Formatív Kft., Bp., 1990.
15. Gyarmathy Zsigmond: *Jóvátétel*. Szabolcs Szatmári Szemle 1989/2. 135-138.; Fazekas Árpád: *Elhurcoltak. Nyíregyháza, 1944–48*. Határ-Szél Kft. Nyíregyháza, 1989.
16. Zsíros Sándor: *A front alatt*. Felsőzsolca, Miskolc, 1994; Árva Erzsébet – Pozsonyi József: *Deportáltak*. Balmazújváros, 1989.
17. Dupka György munkáit lásd: <https://gulag.hu/publikaciok/kiadvanyok/dr-dupka-gyorgy-2/>
18. Benkő Levente – Papp Annamária: *Magyar fogolysors a második világháborúban*. I–II. Pallas Akadémia Kiadó, Csíkszereda, 2007; Boros Ernő: *„Volt minékünk jó éltünk, van most nekünk jaj”. 1945–1949: a szatmári svábok deportálástörténete*. I–II. Státus Könyvkiadó, Csíkszereda, 2005; Uő: *A szatmári svábok deportálásának története*. I–II.

- K. n., Nagykároly, 2010; Murádin János Kristóf: *A megtizedelt város*. Korunk 2004/10. 57–65.; Uő: *The Deportation of Germans from Romania to the Soviet Union in 1944–1945*. In: Acta Universitatis Sapientiae, European and Regional Studies Vol. 7, 2015. 41–49.; Uő: *Ungarische Zivilisten von Klausenburg in sowjetische Gefangenschaft 1944–1949*. West Bohemian Historical Review 2016/1. 79–93.; Uő: Erdélyi magyarok a Szovjetunió kényszer munkatáboráiban. In: CERTAMEN III. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában. Szerk. Egyed Emese, Pakó László. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2016. 415–428.
19. Stark Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Lucidus, Bp., 2006.
20. Varga Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956). Az oroszországi levéltári források tükrében*. Russica Pannonicana, Bp., 2010.
21. Bognár Zalán: *Magyarok hadifogságban Magyarországon. Hadifogoly-gyűjtőtáborok Magyarországon 1944–1945*. Argumentum, Bp., 2010.
22. 1953-ban ezen a napon térhetett haza ezerötszáz politikai fogoly a Szovjetunióból. Sztálin halála óta ez volt a legnagyobb visszatérő fogolycsoport.
23. <https://ujkor.hu/content/letrejjt-a-gulag-es-gupvikutato-intezet>
24. <https://alapjogokert.hu/vilagfigyelo/legkevesebb-700-000-indokunk-van>
25. Márkus Beáta: „Csak egy csepp német vér” – A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945 Kronosz, Pécs, 2020.
26. Murádin János Kristóf: *Felejtésre ítélve*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Bp., 2023.
27. Bognár Zalán: *Gulag, Gupvi, „málenkij robot”. Magyarok a szovjet lágerbirodalomban*. Magyar Napló, Bp., 2017; *Málenkij robot – A Magyarországról ítélet nélkül Szovjetunióbeli kényszer munkára elhurcolt civilek története* Kairosz, Bp., 2018.
28. Bank Barbara – Bognár Zalán – Tóth Tibor: *Magyarok szovjet fogságban*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Bp., 2016.
29. Stark Tamás: „...akkor aszt mondták kicsi robot” – *A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2017.
30. Krausz Tamás: *GULAG-évad. A neohorthysta emlékezetpolitikáról*. Eszmélet, online cikkek, 2017. március 19. <https://www.eszmelet.hu/gulag-evad-a-neohorthysta-emlekezetpolitikarol/>
31. *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)*. Főszerk. Varga Éva Mária, ROSSZPEN–MKTTK, Moszkva–Bp., 2006.
32. Ezt a szemléletet tükrözi Orbán Viktor miniszterelnöknek a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszer munkások emléknapja alkalmából 2015. november 21-én valamint a Szovjet Megszállás Áldozatai Emlékművének az átadási ünnepségén, 2018. június 19-én elmondott beszéde is. <https://2015-2019.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedeek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-beszede-a-szovjetunioba-hurcolt-politikai-foglyok-es-kenyszermunkasok-emleknapi-alkalmabol/>; <https://2015-2022.miniszterelnok.hu/orban-viktor-beszede-a-szovjet-megszallas-aldozatainak-emlekmuenek-atadasi-unnepsegen/>
33. Ezt a szemléletet tükrözi például Rétvári Bencének, az Emberi Erőforrások Minisztériumának parlamenti államtitkárának 2018. november 25-én a Honvéd téren lévő Gulag-émlékműnél elmondott beszéde, valamint Balog Zoltánnak az emberi erőforrás miniszternek a Gulágokban Elpusztultak Emlékének Megörökítésére Alapítvány 2018-ban megtartott konferenciáján elhangzott megnyitója. <https://www.magyaridok.hu/belfold/retvari-bence-minden-tizenkettedik-magyart-erintett-a-gulagra-hurcolas-3705023/>; *Szabadság helyett erőszak. Magyar női sorsok 1944–45-ben*. Gulágokban Elpusztultak Emlékének Megörökítésére Alapítvány, Budapest, 2019. 11.
- Latorcai János, az Országgyűlés alelnöke a Gulag- és Gupvikutatók Nemzetközi Társaságának 2019 őszén a parlamentben megrendezett konferenciáját megnyitó beszédében a foglyok sorsának elhallgatásával és cselekvőképtelenséggel vádolta a Nyugatot. *GUPVI, GULAG – magyarok a szovjet lágerbirodalomban, 1944/45 – 2019/20*. Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, Miskolc, 2021. 11.
34. <https://www.youtube.com/watch?v=L97wDQOP1Nc>